

Új szempontok a szelevény-vadasi kultuszedény kulturális besorolásához és keltezési problémáihoz

Rövid tanulmányunkban az 1893-ban Szelevény-Vadason, szőlőültetés közbeni homokforgatással napvilágra került négyszögletes alakú, oldallapjain feltehetően kultikus jelentést hordozó ábrázolásokkal díszített edény (kocsi- ill. csúszkaszekrény/négyszögletes edény/oltár?) formai párhuzamaival, az oldallapokon megjelenő ábrázolások technikai kialakításával és azok jelentésével kívánunk foglalkozni (1. kép). Ezúton kívánunk új szempontokat szolgáltatni az edény kulturális besorolásához és kronológiai helyzetéhez.¹

A tárgy Tarcsányi Ernő mérnök ajándékaként került a „Tisza-zughi régészeti magán társaság” tulajdonába, majd 1895-ben a Magyar Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményébe, jelenleg a múzeum állandó régészeti kiállításának kiemelkedő darabja.

Az eddig megjelent publikációk közül Kovách Albert első közlését (KOVÁCH 1894), Fettich Nándor kocsi-modellekkel foglalkozó tanulmányát (FETTICH 1969) és Rezi Kató Gábor dolgozatait (REZI KATÓ 1998; 2001) vettük alapul.

A tárgy eredeti funkcióját tekintve eddig két vélemény formálódott meg a kutatásban: Fettich N. kocsiszekrényt modellező tárgynak tartotta már említett cikkében, míg Rezi Kató G. 2001-es tanulmányában a tárgy négyszögletes kialakítása mellett érvelve bizonyítja annak kultikus jellegét, az ábrázolások jellegét tekintve pedig azokat szimbólum-rendszernek tartva így ír: „Az is valószínű, hogy a tárgy funkcionális szerepére a figurális oldal feltehetően áldozást bemutató ábrázolása utal. A szelevényi edény minden bizonnyal egy áldozati célra, egyszeri felhasználásra készített rituális tárgy. Az „edény” meghatározástól is tartózkodnék.” (REZI KATÓ 2001, 124, 15. jegyzet).

¹ Köszönetünket fejezzük ki Kovács Tibornak, a Magyar Nemzeti Múzeum volt főigazgatójának, aki engedélyezte a tárgy vizsgálatát, Oravecz Hargitának a munkánk során nyújtott segítségért és Dabasi Andrásnak a tárgyról készült fotókért. Ugyancsak köszönjük Kulcsár Gabriellának a lelet párhuzamára vonatkozó információkat.

1. kép. A szelevényi edény 3 oldalnézeti képe (Dabasi A. felvételei, a MNM engedélyével)

Fig. 1. View of the three sides of the Szelevény vessel (photos by A. Dabasi, courtesy of the Hungarian National Museum)

2. kép. Vučedoli edény emberábrázolással (DURMAN 2000, Fig. 45 alapján)

Fig. 2. Vessel with human depiction from Vučedol (after DURMAN 2000, Fig. 45)

Meg kell jegyeznünk, hogy a négyszögletes tárgy külső oldalfelületein ábrázolt három variánsban megjelenő kompozíció (a két szemben levő hosszanti oldal ugyanis teljesen egyforma kialakítású, ezért az ábrázolt jelenetek száma három, bár az edénynek négy oldala van) önmagában véve is bonyolult, a kialakítását tekintve minimum két fázisban készült (alapjelenet és utólagos rámontírozás). Ez utalhat arra, hogy a kompozíciót esetleg megváltoztatták, kiegészítették az edény élete, használata során — emiatt nem biztos, hogy a tárgy egyszeri alkalomra készült. Azt is be kell azonban látnunk, hogy a tárgyon történt restaurátori beavatkozás — amelyet Rezi Kató G. részletez — oly mértékben károsította a tárgy eredeti felületét, díszítéseit, amely nagyban megnehezíti az ábrázolások értelmezését, azok készítési fázisainak tekintetében is.

Tanulmányunkban elsőként néhány olyan technológiai sajátosságot emelünk ki, amelyet az eddigi publikációk nem említettek. Fontosnak tartjuk azt, hogy az edényen látható sérült törésfelületekben szemmel jól láthatóan megmutatkozik a soványító anyag, amely esetünkben finom, egységes szemcsenagyságú kerámiázúzalék (*grog*). Ennek kronológiai jelentősége van, ugyanis ez a soványítási mód a középső rézkori, és a késő rézkori kultúrákra jellemző (és így kizárja az esetleges neolit és bronzkori kelteződést).

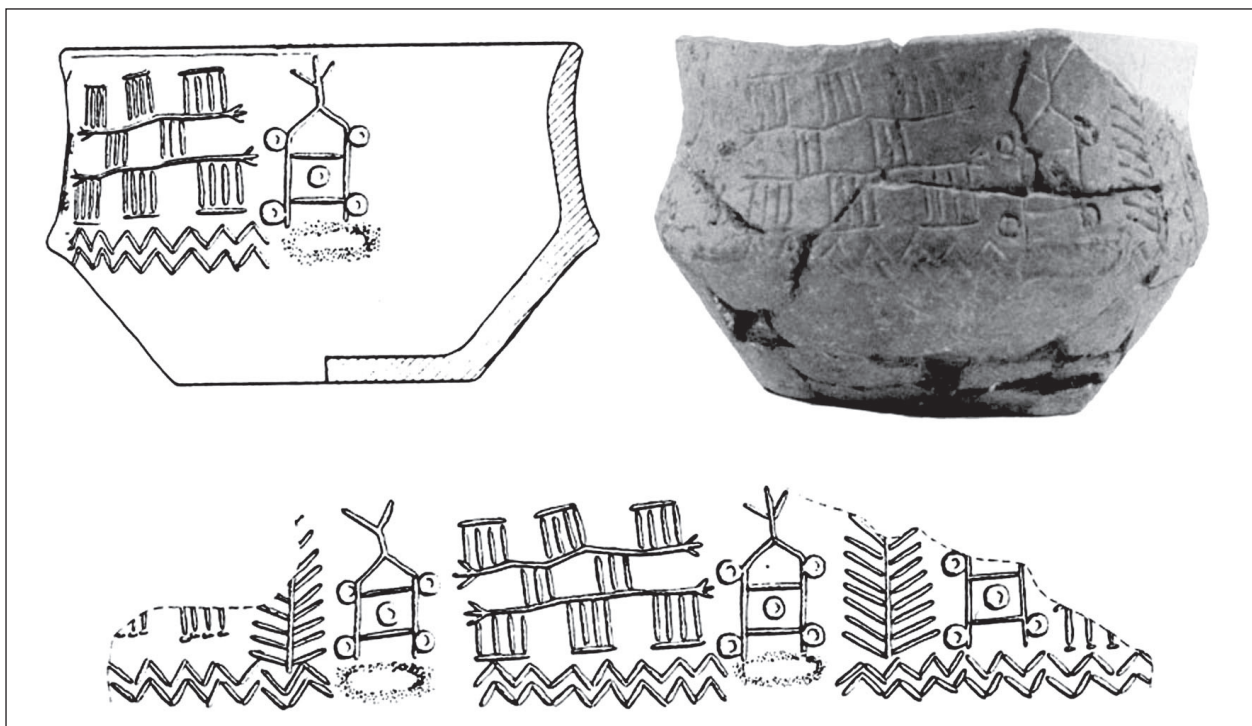
Egy másik fontos tulajdonság az ábrázolások készítése során alkalmazott egyik eljárás, amelyet tekercselt pálcikás díszítésként mutattak be (FETTICH 1969, 34). Ez volt az edény bronzkori kelteződése mel-

letti egyik leghangsúlyosabb érv. Ezt az észrevételt a leghatározottabban cáfoljuk azok után, hogy a tárgyat volt szerencsénk személyesen megvizsgálni. A díszítés nagy százalékban négyszögletesedő átmetszetű növényi száakkal végzett bebökődéssel készült, a vonalas jellegű minták (mint amilyen a kétszeresen megismétlődő V-alak a két hosszanti oldalon, és az ember-alak a központi oldalon — vagyis az edényen megjelenő legfontosabb szimbólumok) azonban úgy, hogy az egyszerű, mélyen bekarcolt vonal „megágazása” után, amely szinte csak a kijelölésre szolgált, a vonalakat azok teljes hosszában pontonként beszúrkálták. Ez a *Furchenstich*-szerű sűrű, egyenletes, mély beszúrkálás viszonylag kevés kultúra sajátja: a névadó tűzdelt barázdás kerámia (*Furchenstich*), a Balaton–Lasinja-, a Coțofen-, a Kostolac- és a Vučedol-kultúrák rendelkeznek ilyen jellegű kerámiadíszítési technológiával. Nem jellemző azonban a Boleráz/Baden-kultúrák egyik fázisára sem, és nem azonos a bronzkor során alkalmazott tekercselt pálcikás díszítésmóddal sem, amely a Kisapostag-kultúra jellemző díszítésmódja, s eltér a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának és az ún. „*Litzenkeramik*” díszítési technikájától is.

Az edényfalakon megjelent ábrázolások feloldása véleményünk szerint mai tudásunk alapján lehetetlen. Ennek egyik oka a készítő vagy készítők eredetileg is legalább kétszer változó szándéka, az így kialakult bonyolult fedettség, az ábrázolások mára elveszett jelentéstartama, és a restaurátori beavatkozás, amely a megfigyelhető részleteket még tovább rontotta. Tökéletes megoldás vagy értelmezés helyett néhány apróságra szeretnénk csak rávilágítani.

1. A központi, frontális oldalon lévő kompozíciót vegyük elsőként. Alapvetően nem fogadjuk el Rezi Kató G. véleményét, aki egy egyszerű, négyzetes alaprajzú építményt (szentélyt?) képzelt el az ábrázolás kereteként, amelyben az emberalak mint egyfajta zárt térben áll. Bár sok részlet elveszhetett az idők során, egyetlen momentumot sem látunk, ami meggyőzne bennünket arról, hogy az egyszerű, Y-alakú bekarcolások között vonalak húzódnának, és hogy az Y-alakok az épületet tartó szelemenek lennének (REZI KATÓ 2001, 122).

2. Ezen az elülső rövid oldalfalon, vagy az ábrázolt kompozíció miatt központinak nevezhető oldalon megjelenő emberalak formai párhuzamait Marija Gimbutas a Cucuteni–Tripolje-kultúrából ismert emberi ábrázolásokkal párhuzamosította (GIMBUTAS 1989, Fig. 373. 1–2, Fig. 378. 1–4). Rezi Kató G. a késő Tripolje–Cucuteni–(Usatovo-) kultúra idolplasztikáit

3. kép. A Bronocice-i edény és kiterített rajza (PIGGOTT 1983, 11. kép alapján)
Fig. 3. The vessel from Bronocice (after PIGGOTT 1983, Fig. 11)

is hasonlónak véli a fej négyszögletes alakja és az orr hangsúlyozott megformálása miatt (REZI KATÓ 2001, 122). Véleményünk szerint a szelevényi emberalakhoz legközelebb a Vučedol-kultúra emberábrázolása áll (2. kép). A szórványként, Vučedol-Vineyard Streim lelőhelyről 1894-ben előkerült töredéket egy edény alj- és oldaltöredékeként közölték, amelynek az alján, a fenékkorong külső részén egy kör-alakú keretben kezét felemelve tartó emberalakot ábrázoltak. Az alakot körbevevő kör és maga az emberalak (amelynek testét két, egymással hegyével szembe fordított háromszög alkotja, lábait egyszerű vonalak, fejét pedig csak pontszerűen jelzik — igen hasonló alap építőelemek, mint amit a szelevényi edény emberábrázolásakor is használtak) a szelevényihez hasonló technológiával készült: a bekarcolt mély vonalakat beszurkálásokkal tűzdelték végig. A töredék értelmezése során Alexander Durman az alakot az Orion csillagképpel, a benne sematikus megjelenő emberalakkal azonosítja. Értelmezése során felhívja a figyelmet arra, hogy az edénytöredék fedőhöz is tartozhatott, és ebben a funkcióban elképzelve az ábrázolt figura főszerephez juthat, míg edény aljaként díszítő funkciója és szimbolikus jelentésének hordozóértéke meglehetősen csökken, illetve egyáltalán nem jut érvényre. Az Orion csillagkép a téli égbolt legfényesebb és legjelentősebb csillagképeként a tél

szimbólumát jelentette az őskori ember tudatában: felhasználható volt az éves ciklus mérésére egyfajta egyszerűbb kalendárium létrehozásakor, annak egyik fontos alapelemeként (DURMAN 2000, 78–83).

3. Az ábrázolt kompozíció egészét tekintve — és most nem akarunk részletekbe menően egy-egy jelcsoport eddigi értelmezési lehetőségeiben elveszni, mint például: vajon az emberalak nő-e, vagy csak annyit mondhatunk róla, hogy ember; valamint, hogy a beszurkált pontokat szétszórt magoknak vagy hulló esőnek képzeljük-e el; illetve az Y-alakok szellemen-ágasok, vagy lombos fák lehetnek-e — arra szeretnénk rámutatni, hogy itt egy antropogén környezetábrázolással van dolgunk: egy olyan tájjal, amelynek kialakításában az ember — mint ahogy a kép mutatja — nemcsak megjelent, hanem tevékeny szerepet játszott. Ilyen jellegű kompozíciókat ebből a korszakból nagyon keveset ismerünk Európa területéről.²

Az egyik a Bronocice-i edényen látható, szakrálisnak tartott ábrázolás, amelyet a kocsi jelenléte is hangsúlyoz (3. kép). A tölcéses szájú edények népének települési gödrében előkerült kis méretű

² Catal Höyük-ről viszont már jóval korábbról (Kr. e. VII–VI. évezred) ismerünk a falut és a tőle nem messze található Hasan Dag vulkánt ábrázoló sematikus térkép-vésetet (MELLART 1965, 83, Figs 51–52).

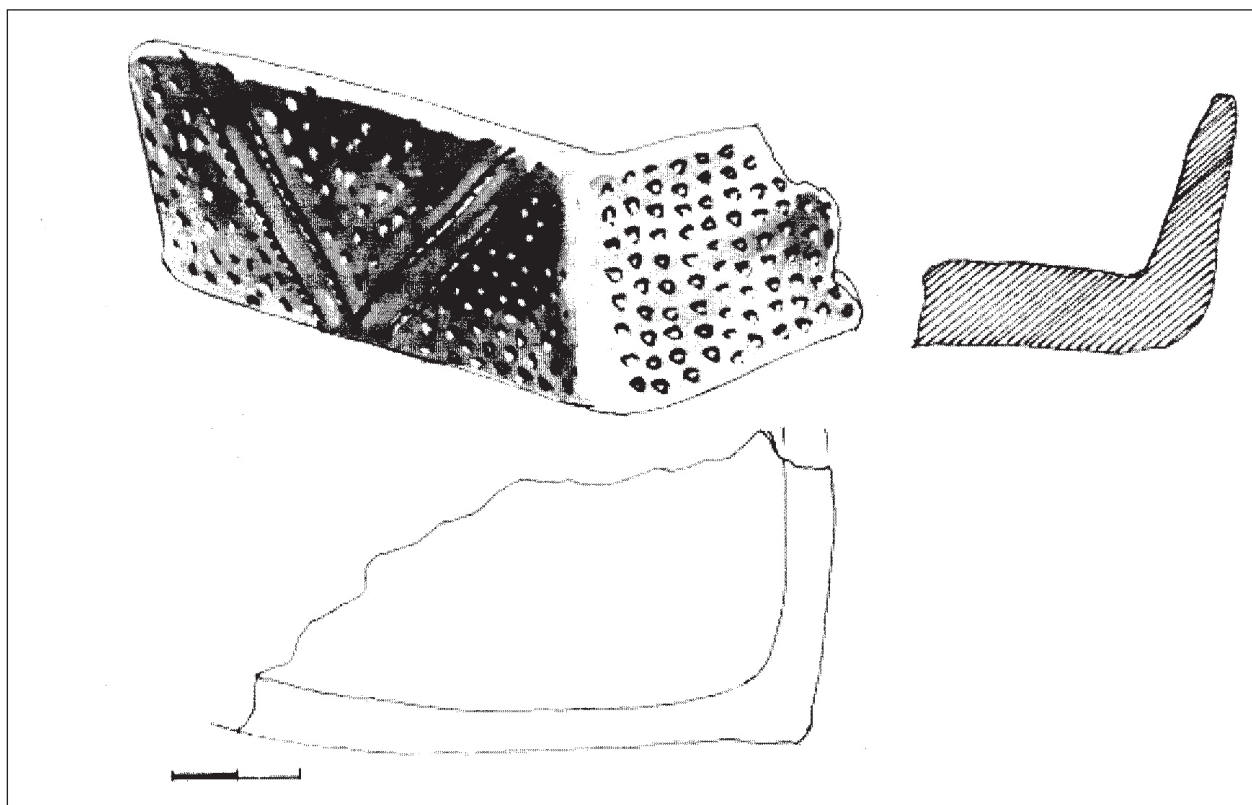
4. kép. Val Camonica (Pescarzo/Giadeghe), kataszter-ábrázolás
(PÉTREQUIN–PÉTREQUIN–BAILLY 2006, Fig. 27 alapján)

Fig. 4. Depiction of fields on a rock engraving from Val Camonica (Pescarzo/Giadeghe) (after PÉTREQUIN–PÉTREQUIN–BAILLY 2006, Fig. 27)

(Ma.: 10,5 cm), bikónikus csésze kiterített rajzát a következőképpen értelmezik: az alsó sor kettős zeg-zug vonala víz hullámait imitálja, a kocsiikkal és fákkal elválasztott függőlegesen osztott térben közepén pallóút, két szélén földparcellák húzódnak. A lelet kora: Kr. e. 3637–3373, 3520 (PIGGOTT 1983, 41; MILISAUSKAS–KRUK 1991, 564, Fig. 3; BAKKER ET AL. 1999, 784).

A másik egy Val Camonica-i sziklavészet (4. kép), amelyen a falutelepülés kiterített térképe látható a körülötte elterülő szántókkal-legelőkkal (Pescarzo/Giadeghe, Val Camonica: PÉTREQUIN–PÉTREQUIN–BAILLY 2006, Fig. 27).

Ez a két lelet lenne tehát a szelevényivel koncepciójában rokon ábrázolás-kör. Nyilván minden eset más-más alkalomból és háttér-elképzeléssel készült, más-más kultúrákban, és földrajzilag igen nagy távolság választja el mindhármat egymástól. Egy dologban azonban megegyeznek: nagy valószínűséggel mindhármat szakrális célokkal hozták létre és mindhárom ábrázolás egy település környezetét és annak lakóit jeleníti meg — tehát egy térben jól körülhatárolható kisebb egység mentális kivetülésének fogható fel. Különösen izgalmas mindhárom esetében a parcellák megjelenő osztása, amely az

5. kép. A gomolavai edény (PETROVIĆ–JOVANOVIĆ 2002, 270 alapján)

Fig. 5. The vessel from Gomolava (after PETROVIĆ–JOVANOVIĆ 2002, 270)

egységes közösségi földtulajdon helyett a szétvált, kijelölt, és talán már öröklődő magántulajdoni egységeket térképezi.

4. A szelevényi kultikus tárgy egyetlen eddig ismert formai és ábrázolási, ám töredékességében tökéletesnek tűnő párhuzama Gomolava tell-településéről került elő (5. kép). Sajnos a gomolavai lelet csak egy saroktöredék, a hosszanti oldalfal egy nagyobb darabjával, amely a szelevényihez hasonlóan kettős V-vonallal díszített, és amelyet a vonal további pontszerű beszürkülésével alakítottak ki. A felső oldalán nyitott háromszög értelmezése szerint női/anyaméh, a földistennő legegyszerűbb ábrázolása (FETTICH 1969, 36; REZI KATÓ 2001, 123). Az oldal alapdíszítését a teljes oldalfalon megjelenő beböködések adják. Ez a hosszanti oldalfaltöredék ugyanolyan, mint a szelevényi edény két hosszanti oldalfala, mind alakját, mind díszítését tekintve. A hozzá csatlakozó rövid oldalfal teljes felületén beböködésekkel díszített. Sajnos, nem látható rajta egyéb ábrázolás, ezért feltehetően nem a központi, elülső fal, hanem a hátsó lehet. A lelet a IV. szint kultúrrétegéből került elő, a Kostolac-kultúra szintjéről (PETROVIĆ–JOVANOVIĆ 2001, 270).

Tény, hogy Szelevényről jelenleg nem ismerünk a Kostolac-kultúrába sorolható leleteket, illetve lelőhelyet. A legközelebbi, kostolaci edénytöredékeket szolgáltató lelőhelyek a Tiszazug környékén Alattyán és Tápiószele (BONDÁR 1984, Abb. 6. 6. és 54. lelőhelyek).

Ennek ellenére — a Gomolaváról előkerült, a szelevényivel azonos edénytöredék pontos sztratigráfiai adatai és biztonságos kulturális besorolása miatt — javasoljuk az őskorkutatás számára, hogy a szelevényi kultikus edény középső rézkor végi, Hunyadihalom-kultúrába való besorolását vesse el, és adjon helyet a késő rézkor vége–kora bronzkor eleje közötti átmeneti periódusba, a Kostolac-kultúrába való keltezésnek és kulturális besorolásnak.

Hangsúlyozzuk, hogy jelenleg nem annyira a kultikus edényen látható, feltehetően vallási szimbólumokat rejtő díszítés megfejtését tartottuk fontosnak, hanem annak kiemelését, hogy a késő rézkor időszakában az őskori Európa területének több pontján, egymástól eltérő kultúrkörnyezetben megfogalmazódik az emberi agyban az őt körülvevő, általa is alakított tér mentális kivetítésének igénye, és ez kifejezésre is jut különféle, szigorúan szakrális szerepkörben való ábrázolásokban.

Horváth Tünde

MTA Régészeti Intézet
1014 Budapest, Üri utca 49.
valdemar@archeo.mta.hu

Irodalom:

- BAKKER, J. A.–KRUK, J.–LANTING, A. E.–MILISAUSKAS, S. 1999: The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East. *Antiquity* 73 (1999) 778–790.
- BONDÁR, M. 1984: Neuere Funde der Kostolac und der Späbadener Kultur in Ungarn. *ActaArchHung* 36 (1984) 59–84.
- DURMAN, A. 2000: *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar – The Vučedol Orion and the Oldest European Calendar*. Zagreb.
- FETTICH N. 1969: Újabb adatok az őskori kocsizhoz a Kárpát-medencében – Neue Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken. *Studia Ethnographica* 2 (1969) 30–72.
- GIMBUTAS, M. 1989: *The Language of the Goddess*. London.
- KOVÁCH A. 1894: A szelevény-vadasi virágcserep. *ArchÉrt* 14 (1894) 191.
- MELLAART, J. 1965: *Earliest Civilisations of the Near East*. London.
- MILISAUSKAS, S.–KRUK, J. 1991: Utilization of cattle for traction during the later Neolithic in southeastern Poland. *Antiquity* 65 (1991) 562–566.
- PETROVIĆ, J.–JOVANOVIĆ, B. 2002: *Gomolava. Naselje kasnog eneolita – Gomolava. Settlements of the Late Eneolithic*. Gomolava Knjiga 4, Novi Sad–Beograd.
- PÉTREQUIN, P.–PÉTREQUIN, A.-M.–BAILLY, M. 2006: Vues du Jura français: les premières tractions animales au Néolithique en Europe occidentale. In: Pétrequin, P.–Arbogast, R.-M.–Pétrequin, A.-M.–Van Willigen, S.–Bailly, M. (dir.): *Premiers chariots, premiers araires: La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère*. Centre National de la Recherche Scientifique, Centre d'études Préhistoire, Antiquité, Moyen Âge. Monographie du CRA 29, Paris 2006, 361–399.

- PIGGOTT, S. 1983: *The earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea*. London.
- REZI KATÓ, G. 1998: The Vessel from Szelevény-Vadas. *CommArchHung* 1998, 5–19.
- REZI KATÓ G. 2001: Adalékok a középső rézkor hitvilágához – Contributions to our perception of the body of beliefs in the Middle Copper Age. In: Dani J.–Hajdú Zs.–Nagy E. Gy.–Selmeczi L. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Óskoros Kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 1997. november 10–13. Debrecen 2001*, 119–128.

New aspects of the cultural attribution and dating of the cult vessel from Szelevény-Vadas

Proposed here is a new, more acceptable date for the rectangular vessel decorated with ritual scenes from Szelevény (*Fig. 1*) into the Late Copper Age–Early Bronze Age period based on a matching find recovered from the Kostolac layer of the Gomolava tell settlement (*Fig. 5*). This date is supported by the tempering agent and the decoration made using the *Furchenstich* technique, as well as by the vessel's design and rectangular form. Instead of offering yet another interpretation of the ritual scene, this study focuses on the depiction of the environment shaped by human communities, a new element of the Late Copper Age world reflected by a number of similar, contemporary finds.